

मानवाधिकार आणि अन्न सुरक्षा कायदा

प्रा.डॉ. संतोष मेंढेकर

सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
रेणुका कॉलेज बेसा, नागपूर

सारांश:-

संयुक्त राष्ट्र संघाने 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्काचा जाहीरनामा मंजूर केला आणि जगातील बहुतेक सर्व राष्ट्रांनी मानवी हक्काचा जाहीरनामा स्विकारला. भारतात 1993 साली मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी आणि अंमलबजावणीसाठी मानवी हक्क कायदा अंमलात आणला गेला व 1994 ला राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग स्थापन करण्यात आला. मानवाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा असूनही 2008 च्या संयुक्त राष्ट्रांच्या जागतिक परिषदेत जगातील सर्वात जास्त लोक भारतात अर्धपोटी रहातात असे वास्तव समोर आले आणि ज्यांना अन्न मिळजे ते देखील पुरेसे नसून जवळपास 34 टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली असल्याने पुरेसा व सकस आहार घेऊ शकत नाही. द इकॉनॉमिस्ट इंटेलिजन्स युनिट ली या संस्थेने काढलेल्या जागतिक अन्न सुरक्षा निर्देशांकाच्या यादीत भारत 44.4 गुणांसह 70 व्या स्थानी आहे. याचाच अर्थ भारतात अन्न सुरक्षिततेची समस्या आहे. म्हणून देशातील जनतेला भुक्मुक्त करण्यासाठी 12 सप्टेंबर 2013 चे अन्न सुरक्षा विधेयक हे केंद्र सरकारने उचललेले एक ऐतिहासिक पाऊल आहे व अन्न सुरक्षेला वैधानिक हक्क प्राप्त करून देणारा भारत हा पहिला देश आहे.

'अन्न सुरक्षा म्हणजे सक्रिय व स्वस्थ आयुष्यासाठी सर्वांना पुरेसे अन्न धान्य उपलब्ध करून देणे होय' असे जागतिक विकास अहवालात नमूद केले आहे. अन्न सुरक्षा योजनेसाठी अन्नधान्याची उपलब्धता, त्याचे वाजवी दरात सुयोग्य वितरण आणि त्या अन्नधान्यातून पोषक द्रव्ये मिळावीत या पैलूंवर भर देण्यात आला व अशाप्रकारची अन्नसुरक्षा ही चार टप्प्यांमधून पूर्ण होईल. यासाठी अन्न सुरक्षा विधेयकात अनेक तरतूदी ठरविल्या आहेत. या तरतूदींची पूर्तता करतांना देशांतर्गत त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सुद्धा सरकारला अनेक आव्हाने पेलवी लागतील तसेच अनेक तडजोडी स्विकाराव्या लागतील अश्या परिस्थितीत अन्न सुरक्षा कायद्याला अधिकाधिक मजबूत करण्यासाठी 'अन्न-वस्त्र-निवारा-पाणी-स्वच्छता' यासंपूर्ण समीकरणात परस्पर पुरकता व अविभाज्यता निर्माण करून दूरदृष्टीने अंमलबजावणी करण्यासाठी सकारात्मक प्रयत्नांची गरज आहे. तेव्हाच सर्वांची अन्नाची गरज पूर्ण करणारा मानवाधिकार प्राप्त होईल.

बीज शब्द :- मानवाधिकार, भारतीय राज्यघटना, अन्न सुरक्षा कायदा, मूलभूत गरजा, कुपोषण, सकस व पुरेसे अन्न

प्रस्तावना-

प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगण्याचा नैसर्गिक हक्क आहे. समाजजीवनात मानवी हक्कांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मानवी हक्क प्रत्येकाचे जन्मसिद्ध अधिकार असून ते प्रत्येक मानवाच्या अस्तित्वाशी निगडित, अविभाज्य, सार्वत्रिक, समान, पुरोगामी, मूलभूत असे

आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाने (U.N.O.) 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्कांचा जाहीरनामा मंजूर केला आणि जगातील बहूतेक सर्व राष्ट्रांनी मानवी हक्कांचा जाहीरनामा स्विकारला आहे. भारताला स्वातंत्र मिळाल्यानंतर 26 नोव्हेंबर 1949 मध्ये भारताची राज्यघटना तयार केली गेली आणि 26 जानेवारी 1950 रोजी संविधानावर आधारीत सार्वभौम, प्रजासत्ताक, गणराज्य म्हणून भारताचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण झाले मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी आणि अंमलबजावणीसाठी भारतात 1993 साली मानवी हक्क कायदा अंमलात आणला गेला. मानवी हक्क सुरक्षितता कायदा 1994 नुसार भारतात राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली तेव्हापासून मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी आणि अंमलबजावणीसाठी अन्य घटनात्मक तरतूदी व कायदे करण्यात आलेले आहेत. यापैकी नुकताच दोन वर्षापूर्वी म्हणजे 12 सप्टेंबर 2013 रोजी संमत झालेला 'अन्न सुरक्षा कायदा' हा मानवाला पुरेसे व सकस अन्न मिळवून देण्यासाठी करण्यात आला आहे. व त्या माध्यमातून अन्नाची गरज पूर्ण होण्याचा मानवाधिकार सर्वसंमत करण्यात आला म्हणून या संशोधन निबंधात 'मानवाधिकार आणि अन्न सुरक्षा कायदा' याचा विचार करण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्टे –

1. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी अधिकारातील अन्नाची गरज जाणून घेणे.
2. अन्न सुरक्षेची आवश्यकता व कायद्यात रूपांतर होण्याची गरज.
3. अन्न सुरक्ष कायदा व त्यातील तरतूदी.
4. अन्न सुरक्षा धोरणापुढील आव्हाने.

अभ्यास पद्धती –

प्रस्तुत शोध निबंध हा द्वितीयक तथ्य संकलनावर आधारित असून यामध्ये इंटरनेट वरील माहिती, विविध मासिके, वार्षिक अहवाल, वर्तमानपत्रातील लेख, संबंधित पुस्तके, अन्न सुरक्षा विधेयक, कॉन्फरन्सचे विशेषांक इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या 10 डिसेंबर 1948 च्या मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यात आर्टिकल 25(1) मध्ये असे मान्य करण्यात आले, "Everyone has the right to a standard of living adequate for the health & well being of himself & of his family, including food, clothing, housing & medical care & necessary social services." अन्न, वस्त्र, निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. पण यामध्येही अन्नाशिवाय मानवाच्या अस्तित्वाचा विचार करणे देखील अशक्य आहे. प्राचीन कालखंडापासून मानव अन्नासाठी संघर्ष करीत आलेला आहे. मानवी उत्क्रांतीच्या प्रत्येक टप्प्यांवर मानवाने आपल्या बुद्धीमत्तेच्या प्रगतीच्या पाऊल पुढे टाकले आहे. तरी भुकेला अजूनही पर्याय शोधता आलेला नाही म्हणून अन्नाचा अधिकार हा फक्त मूलभूत मानवी गरजच आहे..

अन्न सुरक्षिततेची वास्तविकता व निष्कर्ष –

- 1970 मध्ये हेग येथे भरलेल्या दुसऱ्या जागतिक अन्न परिषदेत म्हटले की, प्रत्येक व्यक्तीच्या अन्नधान्यविषयक किमान गरजा जो पर्यंत भागविल्या जात नाही तो पर्यंत त्या व्यक्तीला आर्थिक विभाजनाचे महत्त्व वाटणे शक्य नाही. म्हणूनच अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण ह्या किमान मूलभूत गरजा पूर्ण झाल्याशिवाय विकास करणे अशक्यच होईल.
- आशियाई मानवाधिकार आयोगाने कुपोषण संदर्भातील अहवालात असे नमूद केले की, भारतात दरवर्षी 10 लाख बालकांचा कुपोषणाने मृत्यू होत असून त्यातही मुलींचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.
- महाराष्ट्र राज्य आरोग्य संचालनालय 2010-11 मध्ये महाराष्ट्रातील 35 जिल्ह्यांच्या प्रत्यक्ष दौऱ्यामध्ये राज्यातील 43 हजार बालकांचा कुपोषणाने मृत्यू झाल्याने अहवालात नमूद केले आहे.
- युनिसेफच्या 2011 च्या अहवालानुसार 10 टक्के मुलींमध्ये रक्ताची कमतरता तर 47 टक्के मुलींचे वजन कमी असल्याचे आढळून आले आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाकडून प्राप्त आकडेवारीनुसार इ.स. 2001 मध्ये जगात सर्वाधिक म्हणजे 21 कोटी कुपोषित व्यक्ती फक्त भारतात होत्या.
- 2008 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या 181 सदस्य देशांची केवळ 'भूक' या विषयावर जागतिक परिषद झाली. त्या परिषदेत अधोरेखित झालेले वास्तव म्हणजे 'जगातील सर्वाधिक लोक भारतात अर्धपोटी रहातात' असे होते. जागतिक स्तरावर भुकबळी समाप्त करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या खाद्य व कृषी संघटने यंत्रणेद्वारे सतत प्रयत्न केले जातात. 16 ऑक्टोबर हा दिवस 'जागतिक खाद्य दिवस' म्हणून पाळला जातो. यादृष्टीने देशातील जनतेला भुकमुक्त करण्यासाठी अन्न सुरक्षा विधेयक हे केन्द्र सरकारने उचललेले एक ऐतिहासिक पाऊल आहे.
- ग्लोबल हंगर इन्डेक्स 2014 (GHI 2014) च्या रिपोर्टवरून भारताचे या सूचकांकामध्ये 55 वे स्थान आहे जे की पूर्वी 88 विकसनशील देशांमध्ये 66 व्या क्रमांकावर होते.
- जागतिक अन्न कार्यक्रम (वर्ल्ड फूड प्रोग्राम) च्या पाहणीनुसार 2012 मध्ये जगातील 87 कोटी लोक अन्नापासून वंचित होते. यातील 98 टक्के लोकसंख्या विकसनशील खंडातील आहे
- राष्ट्रीय संस्थेच्या एका अहवालानुसार एका प्रौढ व्यक्तीला प्रती वर्षी 182.5 किलो अन्न धान्याची गरज असते. भारतात ते फक्त 173.6 किलो प्रती वर्ष इतके आहे. प्रथिनांच्या बाबतीत प्रत्येक व्यक्तीला दररोज 50 मि. ग्रॅम इतकी गरज आहे. परंतु भारतात फक्त 10 मि. ग्रॅम इतक्या प्रथिनांचा उपयोग घेतला जातो. यावरून हे स्पष्ट

दिसून येते की, भारतात अन्न सुरक्षिततेची समस्या आहे. डॉ. सुखात्मे यांच्या मतानुसार भारतीय नागरिकांना 85 टक्के प्रोटीन, 70 टक्के लोह, 30 टक्के स्निग्धांश तर 15 टक्के व्हिटॅमीन ए व सी.चे अंतत्य नगण्य प्रमाण मिळते.

- भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला कमीत कमी 2250 उष्मांक मिळतील एवढे अन्न मिळणे आवश्यक आहे. परंतु आजही जवळ पास 34 टक्के लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली असल्याने पुरेसा आहार घेऊ शकत नाही. भारतात अन्न सुरक्षिततेचा प्रश्न अन्नधान्याच्या उत्पादना अभावी नसून लोकांकडे असणाऱ्या खरेदी क्षमतेच्या अभावामुळे आहे म्हणजेच अन्न सुरक्षिततेचा प्रश्न दारिद्र्याशी जोडला जातो. जागतिक बँकेच्या रिपोर्टनुसार दक्षिण आशियातील 50 करोड लोक क्यशक्तीच्या आधारावर प्रति दिन 1.25 डॉलरपेक्षा कमी खर्चात जीवन जगतात. या रिपोर्टनुसार भारतातील 1/3 जनता (32.7 टक्के) आंतरराष्ट्रीय गरीबी रेषेच्या खाली आहे. अर्थात यांचे प्रती व्यक्ती प्रती दिन उत्पन्न हे क्यशक्तीच्या आधारावर 1.25 डॉलर पेक्षाही कमी आहे.
- द इकॉनॉमिस्ट इंटेलिजन्स युनिट लि. (2013) या संस्थेने अन्नधान्याची उपलब्धता, नागरिकांची क्यशक्ती, अन्नधान्याचा दर्जा, अन्नाची सुरक्षितता भ्रष्टाचार इत्यादी घटकांच्या आधारावर जागतिक अन्न सुरक्षा निर्देशांक काढला व त्यासाठी जगातील सुमारे 107 देशांचा या सर्वेक्षणांतर्गत अभ्यास करण्यात आला या यादीत भारत 44.4 गुणांसह 70 व्या स्थानी आहे. श्रीलंका, व्हिएतनाम, चीन, इंडोनेशीया, घाना, मलेशिया हे आशियाई देशही या यादीत भारताच्या खुप पुढे आहेत.

एवढे भयाण व्यास्तव पाहिल्या नंतर भारतातील जनतेला अजुनही पुरेसे व सकस अन्न मिळत नाही हेच या वरून सिद्ध होते. भारतीय राज्य घटनेने व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी जे काही मूलभूत अधिकार दिलेले आहे त्यापैकी कलम 21 मध्ये प्रत्येक भारतीयाला अन्नाचा अधिकार (Right to Food) दिलेला आहे. भारतीय राज्य घटनेच्या कलम 39(a)47 या मार्गदर्शक तत्वामध्ये अन्न सुरक्षा देण्याच्या धोरणाचा उल्लेख सापडतो. एप्रिल 2001 PUCL या राजस्थान मधील संघटनेने (Poples Union For Civil Liberties) कलम 21 चा आधार घेऊन 'अन्नाचा मुलभूत अधिकार' याचीका दाखल केली त्यामध्ये अन्नाच्या अधिकाराचा विषय प्रकर्षाने समोर आला. 2003 साली सर्वोच्च न्यायालयाने सर्वाना अन्नाचा अधिकार मिळावा यासाठी निकाल देतांना असे म्हटले आहे की, विधवास्त्रिया 60 वर्षावरीलवृद्ध, उदरनिर्वाहाचे साधन नसणारे कुटुंब प्रमुख, निराधार, अपंग, दुर्धर आजारग्रस्त, गर्भवती स्त्रिया, बाळंतीण स्त्रिया, एकटया राहणाऱ्या स्त्रिया या सर्वाना पुरेसे अन्न उपलब्ध करून देणे ही शासनाची जबाबदारी असल्याचे निकालात नमूद केले आहे. सरकारने देखील या संदर्भात अनेक कार्यक्रम घोषित केले, काही योजना आखल्यात तर केंद्रातील युपीए सरकारने 2009 मध्ये भारतीय जनतेला निवडणूक जाहीरनाम्याच्या

माध्यमातून दिलेल्या आश्वासनाची पूर्तता करण्यासाठी देशातील 125 कोटी पैकी 81 कोटी भारतीयांना दोन वेळेच्या अन्नाची हमी देणारे 'अन्न सुरक्षा विधेयकावर' चर्चा घडवून आणली व त्याला लिखित रूप देण्यात आले. अतिशय स्वस्त दरात अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्याची योजना असलेले हे विधेयक कायद्यात रूपांतरीत होण्यासाठी बरीच प्रतीक्षा करावी लागली. 2011 मध्ये आघाडी सरकारने मांडलेल्या विधेयकाला 5 जुलै 2013 ला सादर करून माजी पंतप्रधान स्व. राजीव गांधी यांच्या जन्मदिनी 20 ऑगस्ट 2013 ला राष्ट्रीय सुरक्षा कार्यक्रम लागू करण्यात आला त्यानंतर अन्न सुरक्षा विधेयकाला 28 ऑगस्ट 2013 रोजी लोकसभेत मंजूरी मिळाली, तर 2 सप्टेंबर 2013 रोजी राज्य सभेने देखील मंजूरीची मोहोर उमटविली आहे आणि राष्ट्रपती मा. श्री. प्रणव मुखर्जी यांनी 2013 रोजी विधेयकावर स्वाक्षरी करताच विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर झाले. व तो लागू करण्यात आला. 31 जानेवारी 2014 ला या योजनेचा शुभारंभ होऊन 1 फेब्रुवारी 2014 पासून अन्न सुरक्षा कायद्याच्या अंमलबजावणीला सुरुवात झाली. अशाप्रकारे अन्नसुरक्षेला वैधानिक हक्क प्राप्त करून देणारा भारत हा पहिला देश आहे. यादृष्टीने अन्न सुरक्षा विधेयक हे मानवाधिकार रक्षणाच्या दिशेने उचललेले एक मोठे पाऊल आहे असे म्हणावे लागेल.

कर्नाटकासह काही राज्यांनी 19 नोव्हेंबर पासून म्हणजे माजी पंतप्रधान स्व. इंदिरा गांधी यांच्या जन्म दिनापासून या योजनेचा शुभारंभ केला. महाराष्ट्रात ही योजना डिसेंबर 2013 पासून लागू करण्यात आली या विधेयकाचा फायदा राज्यातील 62 टक्के जनतेला होणार असून यामध्ये ग्रामीण भागातील 76 टक्के आणि शहरी भागातील 45 टक्के जनतेला याचा फायदा होणार आहे. यासाठी दर महिन्याला 3 लाख 88 मेट्रिक टन धान्य लागणार असून सुमारे 900 कोटी रुपये खर्च होणार आहे. या कायद्यामुळे पिवळे, पांढरे रेशनकार्ड रद्द होणार असून या कायद्यांतर्गत येणाऱ्या लोकांनाच यापुढे धान्य मिळणार आहे.

अन्न सुरक्षा संकल्पनेतील बदल –अन्न सुरक्षा ही देशातील अन्नधान्याचा पुरवठा आणि ते व्यक्तीला उपलब्ध होण्याशी संबंधित संकल्पना आहे. 1974 च्या जागतिक अन्न परिषदेमध्ये अन्न सुरक्षिततेचा भर अन्नधान्याच्या पुरवठ्यावर दिल्या गेला होता. नंतरच्या परिषदेमध्ये अन्न सुरक्षेच्या व्याख्येमध्ये अन्नधान्याला असलेली मागणी आणि कृशक्ती या मुद्द्यांचा समावेश केला गेला. 1996 च्या जागतिक अन्न परिषदेच्या अंतीम अहवालात म्हटले की, अन्न सुरक्षितता म्हणजे जेव्हा सर्व व्यक्तींना, सर्वकाळ, त्यांच्या क्रियाशील आणि आरोग्यदायी जीवनासाठी अन्नधान्याची गरज भौतिकदृष्ट्या आणि आर्थिकदृष्ट्या पुरेशा प्रमाणात भागवू शकतात एवढे पुरेसे, सुरक्षित, पोषक अन्नधान्य असणे होय.

अन्न व अन्न सुरक्षा व्याख्या व अर्थ –

अन्नाची व्याख्या– 'प्रत्येक व्यक्तीची पोषकतत्वाची गरज वेगवेगळी असते. ही सर्व पोषक तत्वे त्या योग्य प्रमाणात ज्या आहारातून मिळतात त्या अन्नाला सकस आहार म्हणतात.'

यानुसार 2008 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या 'भूक' विषयावरील जागतिक परिषदेत असे अधोरेखित करण्यात आले होते की, जगातील सर्वाधिक लोक भारतात अर्धपोटी राहतात. म्हणून देशातील जनतेला भुकमुक्त करण्यासाठी केन्द्र सरकारने टाकलेले एक ऐतिहासिक पाऊल म्हणजे 'अन्न सुरक्षा विधेयक 2013' होय.

- 1) जागतिक अन्न व कृषी संघटना (1983) – "सर्व लोकांना सदासर्वदा अन्नासाठी भौतिक व आर्थिक उपलब्धता करून देणे म्हणजे अन्न सुरक्षा होय."
- 2) जागतिक विकास अहवाल (1986) – "सक्रिय व स्वस्थ आयुष्यासाठी सर्वांना पुरेसे अन्नधान्य उपलब्ध करून देणे म्हणजे अन्नसुरक्षा होय."
- 3) दि वर्ल्ड समीट (1996) – "अन्न सुरक्षा म्हणजे जेव्हा सर्व लोकांना प्रत्येक वेळी समाधानकारक, सुरक्षित, सकस अन्न मिळेल त्यावेळी ते आरोग्यदायी व उत्साही जीवन जगतील."

अन्न सुरक्षेचे पैलू व अवस्था – राष्ट्रसंघाची जागतिक आरोग्य संघटना व जागतिक अन्नधान्य आणि कृषी संघटना यांनी अन्न सुरक्षेसाठी पुढील तीन महत्वपूर्ण पैलूंवर भर टाकलेला आहे.

- 1) उपलब्धता – देशामध्ये प्रामुख्याने अन्नधान्य सातत्याने आणि मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असावे. त्याच बरोबर शासनाकडे आवश्यक असा अन्नधान्याचा राखीव कोटा असावा.
- 2) वितरण व वाजवी दर – उपलब्ध अन्नधान्य समाजातल्या सर्व घटकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी सुयोग्य वितरण व्यवस्था असावी आणि अतिशय स्वस्त दरात ते लोकांना विकत घेता आले पाहिजे.
- 3) पोषक द्रव्ये – सर्वसामान्य जनतेला देण्यात येणाऱ्या अन्नधान्यातून लोकांना आरोग्य पोषक द्रव्य योग्य प्रमाणात मिळण्याची हमी असावी

वरील तीन महत्वपूर्ण पैलूंवरच अन्न सुरक्षा धोरण आधारलेले आहे व पुढील चार अवस्थांच्या माध्यमातून या धोरणातील तरतूदी पूर्ण करण्यात येणार आहेत.

अन्नसुरक्षेच्या अवस्था –

- 1 ली अवस्था – मानवी जीवन जगण्यासाठी जगातील सर्वांना पर्याप्त संख्येत अन्नधान्य उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.
- 2 री अवस्था – आहाराच्या दृष्टीकोनातून प्रोटीन युक्त घटक असणारी अन्नधान्य आणि डाळीचे पर्याप्त प्रमाण उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.
- 3 री अवस्था – अन्नधान्य आणि डाळीबरोबरच दुध आणि दुग्धजन्य पदार्थ पर्याप्त प्रमाणात उपलब्ध होतील अशी व्यवस्था असावी.
- 4 थी अवस्था – विकासाच्या अवस्थेत अन्नधान्य, डाळी, दुध व दुग्धजन्य पदार्थ, फळे व भाजीपाला, मास, मांसे, अंडी इत्यादींचा आहारात समावेश केला जातो.

भारतीय अन्नसुरक्षा विधेयकात केवळ पहिल्या व दुसऱ्या अवस्थेचा विचार करण्यात आला आहे व त्यानुसार अन्न सुरक्षा विधेयकातील तरतूदी उरविण्यात आल्या आहेत.

अन्न सुरक्षा विधेयकातील महत्वाच्या तरतुदी –

- 1) या योजनेतील लाभधारक हे अती गरीब, दारिद्र्य रेशेखालचे व दारिद्र्य रेषेवरील अश्या तीन प्रकारचे लाभधारक असतील.
- 2) या योजनेत 75 टक्के ग्रामिण जनता व 50 टक्के शहरी भागातील नागरिकांचा समावेश होतो.
- 3) प्रति व्यक्ती प्रती माह 5 किलो धान्य पुरविले जाईल. तांदूळ 3 रु. प्रति किलो, गहू 2 रु. प्रति किलो व ज्वारी बाजरी याचे भरड 1 रु. प्रति किलो प्रमाणे उपलब्ध राहणार आहे.
- 4) प्रत्येक गर्भवती महिलेला आणि स्तनदा महिलेला अंगणवाडीच्या माध्यमातून बाळ जन्मल्या नंतर 6 महिन्यापर्यंत मोफत पौष्टिक जेवण मिळणार आहे.
- 5) 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील प्रत्येक मुलाला रोज एकदा मोफत पौष्टिक गरम जेवणाचा लाभ मिळणार आहे.
- 6) 18 वर्षांपेक्षा अधिक वयाच्या कुटुंबातील सर्वात ज्येष्ठ महिलेला कुटुंब प्रमुख मानले जाऊन तिच्या नावे रेशनकार्ड दिले जाईल.
- 7) अन्नधान्याची पूर्तता ही कुटुंब आधारित नव्हे तर व्यक्तीनुसार केली जाईल.
- 8) ही योजना सार्वजनिक वितरण यंत्रणेमार्फत राबविली जाणार आहे. त्यासाठी रेशनच्या दुकानाची पुनर्स्थापना केली जाईल.
- 9) या कायद्याखाली धान्य पूर्तते साठी विविध राज्य सरकारांनी पुरेश्या धान्याची तजवीज अन्य स्रोतातून खरेदी करून करावी.
- 10) राज्य, जिल्हा, आणि तालूका स्तरावर धान्य साठवणूकीसाठी गोदामांच्या उभारणीवर सरकारकडून लक्ष दिले जाईल.
- 11) प्रत्येक लोकवस्तीपासून 3 किलो मिटरच्या परिघात या योजनेत धान्य वितरणासाठी स्वस्त धान्य दुकानाची स्थापना होईल याची राज्यसरकारने व्यवस्था करावी.
- 12) केंद्राच्या साठ्यात अन्नधान्याचा तुटवडा भासल्यास किंवा पुर-दुष्काळ यासारख्या आपत्तीमुळे सवलतीतील धान्याची पूर्तता करण्यात न आल्यास लाभार्थ्यांची आर्थिक रूपात भरपाई केली जाईल. अश्यावेळेस अन्न सुरक्षा निधी देणे राज्यांना बंधनकारक आहे. त्यासाठी ही योजना Direct Cash Transfer या योजनेषी जोडण्यात येईल.

अन्न सुरक्षा विधेयकावरील अनेक तरतुदींचा समावेश केला असला तरी अन्नाचा अधिकार फक्त अन्न पुरवठा, उत्पादन, वितरण यांच्याशीच फक्त संबंधीत नसून त्यामध्ये तृणधान्य, पाणी, सफाई यंत्रणा आणि अन्नाच्या अनियंत्रित निर्यातीवर बंदी घालणे या सर्व बाबींचा समावेश आहे. पुरेसे आणि सकस अन्न मिळणे हा प्रत्येकाचा मुलभूत मानवी अधिकार आहे. प्रत्येक व्यक्तीला नुसते खायला अन्न मिळावे असे नसून त्याला सकस आणि पुरेसे अन्न मिळावे, याशिवाय कुणीही उपाशी पोटी राहता कामा नये, हि बाब आंतरराष्ट्रीय मानवी अधिकार कायद्याच्या कक्षेत येते. यासर्व बाबी विचारात घेता भारताच्या

अन्न सुरक्षा विधेयकातील तरतूदींची पूर्तता करतांना देशांतर्गत अनेक समस्या निर्माण होतील व त्यासाठी अनेक आव्हाने सरकारला पेलावी लागतील.

अन्न सुरक्षा धोरणापुढील आव्हाने –

भारतात राज्यघटनेतील कलम 21 नुसार अन्नाचा अधिकार या अंतर्गत गरीब जनतेसाठी अन्न सुरक्षा योजनेची आखणी केली आहे. पण या विधेयकाच्या यशस्वी अंमलबजावणी काही महत्वाची आव्हाने आहेत ती पुढीलप्रमाणे—

- अन्न सुरक्षा योजनेद्वारे सरकारच्या तिजोरीवर वर्षाला 1 लाख 25 हजार कोटीपेक्षा अधिक बोजा पडेल व त्याचा परिणाम भारतीय जनतेवर कराचा मोठया प्रमाणात भार येईल.
- भारतात खेड्यांची संख्या जास्त आहे आणि या खेड्यांमध्ये व दुर्गम भागात अन्नधान्य पोहचविण्यासाठी वाहतूक व्यवस्था मोठया प्रमाणात उपलब्ध नाही.
- अन्न सुरक्षा योजनेसाठी येणाऱ्या अन्न धान्याच्या साठवणूकीसाठी गोदामांची पुरेशी व्यवस्था व आधुनिक स्वरूपाची गोदामे उपलब्ध नाहीत.
- सध्याच्या सार्वजनिक वितरण प्रणालीत 10 टक्के नागरिक स्वस्त धान्य दुकानातून खरेदी करतात तेव्हा उर्वरित 65 टक्के लाभार्थी कसे निवडायचे हे सरकारपुढील मोठे आव्हान आहे.
- भारतात अनेक मोठया सार्वजनिक योजनांमध्ये भ्रष्टाचार होत आहे. तेव्हा सुरक्षा सारख्या भव्य दिव्य योजनेत भ्रष्टाचार होऊ नये याचे मोठे आव्हान सर्वापुढेच आहे.
- या धोरणांतर्गत प्रत्येक लाभार्थ्याला धान्य पुरवण्यासाठी अन्नधान्याची आयात करावी लागेल यातून आयात निर्यात तूट वाढेल.
- या धोरणानुसार सबसिडी अधिक दिल्यामुळे अनुदानाचा बोजा वाढल्यास रूपयाची घसरण होत जाऊन भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचा विपरित परिणाम होईल.
- अन्नधान्याची उपलब्धता, साठवणूक, वितरण व्यवस्था याबाबत खूप मोठे आव्हान सरकारपुढे रहाणार आहे.
- कामामध्ये आळशी प्रवृत्ती, दिरंगाई यात वाढ होऊन भविष्यात शेतमजुरांचा तुटवडा निर्माण होण्याची शक्यता आहे.
- आंतरराष्ट्रीय खाद्य संघटनेच्या अहवालानुसार भारतात एका वर्षात सार्वजनिक कार्यक्रमातून जेवढया प्रमाणात अन्नधान्याची नासाडी होत असते त्यातून 70 लाख लोकांचे दोन वेळेचे जेवण झाले असते यावर नियंत्रण ठेवणे आव्हानात्मक राहिल.
- समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता रूढी परंपराचा अधिक प्रभाव, उदासीन दृष्टीकोण यामुळे शासनाच्या अन्न सुरक्षा योजनेची वास्तव माहिती जनतेपर्यंत पोहचू शकत नाही व त्यामुळे ते शासकीय योजनांना प्रतिसाद देत नाहीत.

निष्कर्ष –

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा धोरणासमोर अशाप्रकारची अनेक आव्हाने असली तरी जगातील सर्वात मोठी अन्न सुरक्षेचा अधिकार देणारी ही एकमेव योजना आहे. भारतातील साधारणतः 82 कोटी जनतेला पोटभर जेवणाचा कायदेशीर हक्क याद्वारे मिळाला असून देशातील कुपोषण, भूकबळी, गरीबी, दारिद्र्य यासह अनेक समस्यांना काही अशी लगाम बसेल हे नाकारून चालणार नाही. फक्त अन्न सुरक्षितता अधिकाधिक मजबूत करण्यासाठी 'अन्न-वस्त्र-निवारा-पाणी-स्वच्छता' यासंपूर्ण समिकरणात परस्पर पूरकता व अविभाज्यता निर्माण करून दुरदृष्टीने धोरणांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी सकारात्मक प्रयत्नांची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची –

- 1- मानवी हक्क सद्यास्थिती आणि आव्हाने – प्रा. सुरेश भालेराव, डॉ. प्रविण लोणारकर, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव मार्च 2013
- 2- मानवी हक्क – प्रा. व्ही. पाटील, के सागर पब्लिकेशन, पुणे दहावी आवृत्ती 2014
- 3- भारत का मानव अधिकार (उल्लंघन, संरक्षण, क्रियान्वयन एव उपचार) – रमेश प्रसाद गौतम पृथ्वी पाल सिंह, विश्वविद्यालय प्रकाशन सागर (म.प.) 2001
- 4- मानवाधिकार और संयुक्त राष्ट्र संघ – सतीश चतुर्वेदी, पोईन्टर पब्लिकेशर्स, जयपूर 2007
- 5- Right to food security Act. Challenges & opportunities, National seminar volume, March 2015
- 6- Sontosh kumar, food security in India – Issues & concern, Kurukhshetra Nove. 2013
- 7- Economics survey of India 2014-15
- 8- Human Rights concept & standards , Edited by Jan symonides, UNESCO publishing, Rawat publication, Jaipur 2002
- 9- कुरुक्षेत्र मासिक – मार्च 2011, मार्च 2012, ऑक्टोबर 2013.
- 10- सार्वजनिक धोरण आणि सुशासन – राज्य परिषद विशेषांक, प्रकाशन महिला महाविद्यालय, जानेवारी 2014
- 11- विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद 39 वी स्मरणिकाए फेब्रुवारी 2015
- 12- योजना मासिक ऑक्टोबर 2010, डिसेंबर 2013, अन्न मिळविण्याचा अधिकार
- 13- Ministry of food, govt. of India, www.dfpd.nic
- 14- <http://en.wikipedia.org/wiki/foodsecurity>
- 15- www.foodsecurity.in
- 16- www.nationalfoodsecurityact.2013